

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНЦІВ ПОЛТАВЩИНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті подано історіографічний аналіз дослідження народної медицини українців Полтавщини ХІХ століття.

Ключові слова: Полтавщина, народна медицина, етнологічні дослідження, народні вірування, народні методи лікування, народні лікарі.

Дослідження народної медицини посідає одне з чільних місць серед важливих етнологічних проблем. Саме у цій галузі народних знань поєдналися як позитивні емпіричні знання та елементи професійної медицини, так і досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування.

Історія дослідження народної медицини українців пов'язана, насамперед, з активізацією етнографічної збирацької роботи під керівництвом Російського географічного товариства, заснованого в 1845 р. Основним завданням товариства було вивчення не лише минулого, а й сучасного народного побуту. Діяльність відділення етнографії з самого початку набула широких масштабів. Вона йшла кількома напрямками. Одним із них було залучення населення до планомірного збирання етнографічного матеріалу за програмою, розробленою М.І.Надеждіним¹. З України до середини 1850-х років було надіслано приблизно 150 рукописів, серед яких були й перші дослідження, присвячені народній медицині Полтавщини.

Цей історико-етнографічний регіон привертав значний інтерес українських дослідників, адже особливості історичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку призвели до формування своєрідної традиційної культури населення Полтавщини, яка відображає як загальноетнічну, так і локальну специфіку.

Полтавщина знаходиться в центрі українських земель і лежить у пониззях та у середній течії Сули, Псла, Ворскли. Її історико-етнографічна єдність складалася упродовж століть. Не будучи ізольованою від сусідніх територій, вона має регіональні відмінності у культурно-побутових традиціях, зокрема особливості народної медицини.

Результати перших досліджень народної медицини українців Полтавщини знаходимо в описах рукописів Російського географічного товариства, здійснених російським етнографом і фольклористом Дмитрієм Зелениним. Зокрема, він описав рукописні праці А.Канієвського і М.Соколова, в яких серед етнографічних матеріалів міститься інформація, що стосується народної медицини. В описі рукописного дослідження А.Канієвського "Обычаи, предразсудки и поверия малороссов" є відомості про спосіб лікування лихоманки за допомогою окурювання димом від зміїної шкіри, лікування ран настоєм березівки (горілчаній настій на березових бруньках), зібрано перекази про появу холери. В описі є інформація про поширення в 1838 році в Роменському і Золотоніському повітах епідемії водобоязні внаслідок укусів скажених вовків, описано спосіб лікування цієї хвороби, що отримав в народі назву "випалювання цуценят"².

Змістовна інформація про народну медицину міститься в описі рукопису М.Соколова "Сведения о домашнем быте низшего класса жителей, преимущественно казенных крестьян и казаков в Полтавском уезде, также народных преданиях и памятниках". Серед етнографічних відомостей про Полтавську губернію окремим пунктом виділені народні методи лікування. Тут описано лікування різних хвороб – крикливців, пліснявки (молочниця), переполоху, вроків, остуди. Серед найпоширеніших методів лікування виділено окурювання димом, замовляння, приготування відварів із додаванням свяченої води; записані різні варіанти народних назв лихоманки – пропасниця, поганка, трясця і описані народні методи її лікування. В описі пояснено термін "видмирьська ложка" (ложка, якою їв старший в роду) і наведено методи лікування нею хвороб горла; записана інформація про лікувальні здібності людей, які задушили зінське щеня

(сліпак, іноді "зінське щеня" (Spalax) – рід гризунів родини сліпакових (Spalacidae); у степових районах сліпаків найчастіше називають "кротами", рідше "сліпцями"³); про лікування головного болю відваром з "купальських вінків"⁴.

Проаналізувавши вищевказані описи рукописів, можна стверджувати, що вони носять описовий та фрагментарний характер, не містять систематизації і узагальнень, але все ж таки дають матеріал для дослідження специфіки народної медицини українців Полтавщини.

Цінні відомості про народну медицину селян Полтавської губернії містяться в дослідженні українського історика та етнографа М.Арандаренка. У праці "Записки о Полтавской губернии" він висвітлює окремі галузі народної медицини. У першій частині дослідження є розділ "Лікарські трави". Тут описані поширені на Полтавщині лікарські зілля, поряд з медичними латинськими назвами подано народні. Автор охарактеризував зовнішній вигляд рослин, вказав на місця їхньої локалізації, час дозрівання, цілющі властивості та способи застосування в народній медицині. М.Арандаренко записав багато рецептів народних ліків у вигляді настоянок, чаїв, компресів, відварів, ванн, які використовували для лікування різних хвороб, поширених в Полтавській губернії: лихоманки, цинги, золотухи, ревматизму, водобоязні та ін. Автор виділив рослини, що використовувались як продукти харчування, а, за потреби, могли стати ліками – оситник, ягоди чорного пасльону, молочай, калачики, насіння соняшника, гарбузове насіння. Серед грибів, яким на Полтавщині приписували цілющі властивості, дослідник виділив дощовики, які використовували для лікування більма та загоєння ран⁵.

У другій частині праці в розділі "Лікування" автор описав своєрідний спосіб знахарського зцілення під назвою "соняшниця", що застосовувався в досліджуваному регіоні для лікування внутрішніх хвороб черевної порожнини: "Призванный знахарь, или знахарка, обыкновенно пожилая женщина, к совершению соняшницы требует: миску, (глиняную чашку) в которую бы вошло три штофа воды, пеньки и кружку. Миску с водою ставит больной на живот, пеньку зажигает. Как скоро загорится пенька, она обматывает ею больную"⁶. Дослідник відзначив, що незважаючи на опіки, що лишаються після цієї процедури, люди вважають її дуже ефективним методом лікування. Рани, що утворилися внаслідок такого лікування, крики і стогін хворого приписували виходженню з тіла хвороби.

М.Арандаренко негативно ставився до знахарів та їхніх методів лікування: "Прочитавши наговоры, знахарка дает пить воду больной и удаляется. Выздоровеет ли больная или нет знахарке все равно, она получит плату, наградит уверением и скроется. Вся беда лежит на больной. Если она не выздоравливает – знахарка говорит что на нее напущен после соняшницы новый недуг, снова приступает к обряду, и снова получает деньги"⁷.

Автор також дослідив хвороби, причиною яких в народі вважали вроки, пристріт. Він записав різні варіанти замовлянь та магічних обрядів, що застосовувались для їх лікування. Уявлення про вроки, на думку автора, прийшли з країн Сходу.

У розділі також описані спосіб лікування ран за допомогою висушених та перетертих верхівок очерету, наривів – заячою ніжкою, намазаною сметаною, лихоманки – настоями полину та аїру, зубного болю – коренем імбиру.

Дослідження М.Арандаренка з галузі народної медицини українців Полтавщини є досить різнобічним. Автор детально розглянув фітотерапію, цікавився причинами виникнення хвороб, зібрав багато замовлянь, описав магічні обряди та рецепти народних ліків, що використовувались для лікування різних недуг. Дослідження автора ґрунтуються на його власних спостереженнях, адже під час написання праці він обіймав посаду управителя Полтавської палати державних маєтностей.

Інший дослідник Полтавщини А.Богданович у праці "Сборник сведений о Полтавской губернии" висвітлює деякі методи народного лікування. Зокрема, у розділі "Емпирическое лечение и заговоры (шептания) знахарей" він зібрав багато замовлянь від різних хвороб – лихоманки, вроків, зубного болю, більма, ячменю, жовтяниці (жовтухи), бешихи (рожі), переполоху, кровотечі та інших. Поряд з кожним замовлянням автор записав народні рецепти лікування, багато з яких носили не раціональний, а символічний характер. До останніх можна віднести записаний автором спосіб лікування лихоманки за допомогою павука, заклеєного в шкаралупі від грецького горіха, яку носили на шиї; лікування переполоху, надяганням сорочки "пазухою на потилицю" (задом наперед), жовтяниці – за допомогою споглядання за рибою в мисці поки вона не засне.

Серед народних методів лікування, зібраних автором, багато пов'язаних з продуктами тваринного походження. Зокрема, А.Богданович описав спосіб лікування захворювань очей настоєм гусячого посліду, соку від земляних черв'яків засипаних цукром, лікування бешихи настоєм котячого посліду, лихоманки – настоєм горілки на павутині, жовтяниці – вошею заліпленою в хліб.

Автор звернув увагу на демонологічні уявлення народу про відьом та знахарів, показав спільні та відмінні риси цих персонажів; записав назви рослин, які в народі вважались оберегами від нечистої сили: плакун, тирлич, нечуй-вітер, полин, любисток, прикрит.

Дослідник звернув увагу на такий атрибут знахарської магії як "чарівний прутик" – однорічний пагін, яким від жаби відігнали змію, яка на неї напала. А.Богданович записав найпоширеніші способи використання "прутика": "Прутик этот указывает зарытые клады, – место где рыть колодцы, отгоняет всякую напасть и порчу"⁸.

Хоча дослідження А.Богдановича народної медицини селян Полтавської губернії є досить стислим, проте містить цінну емпіричну інформацію.

Першим спеціальним дослідженням народної медицини українців Полтавщини була праця "Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії", написана санітарним попечителем села Лукім'я Василем Милорадовичем. Ця праця стала результатом багаторічних спостережень автора. В ній зібраний цінний етнографічний матеріал – 120 замовлянь і 38 оповідей про випадки хвороб і методи їх лікування, здійснено ґрунтовний аналіз народних вірувань про походження хвороб, релігійного впливу на народні методи лікування.

У першому розділі праці В.Милорадович дослідив народні уявлення про хвороби, як на проникнення в тіло людини духу хвороби і на ліки, як засіб його видалення з організму. Присутність духу виявляється, на думку автора, у гикавці, позіханнях, чханні, судамах. Автор виділив такі народні методи вигнання духів, як залякування, викликання відрази, передача іншому організму – рослині, тварині чи людині, задобрення, видалення силою слова.

На думку дослідника, первинна цілюща сила всіх ліків пояснювалася тим, що вони неприємні, відразливі для хвороби, подібно тому, як полин, противний русалкам, а осика – відьмам і упирям. До прикладу автор навів засоби, які в Лубенському повіті слугували для викликання відрази в духа: "...блекота (*Hyosciamus niger*), порхавка (*Lycoperdon bovista*), овечий кал и другие вещества производящие едкий дым. Употребление кала вообще, засыпание им бельма, купание детей в голубином кале от сухот, обкладывание коровьим от ревматизма и свиным при боли горла, вероятно на первых порах также имело целью возбудить отвращение в духе"⁹.

В.Милорадович також досліджував обряди, що супроводжували збір трав і були приурочені до певних свят, в залежності від яких набували різних магічних сил. До прикладу автор навів свято Симона Зілота (23 травня), коли збирали лікарські трави та Івана Купала (7 липня) – з метою чаклунства. Автор записав різні варіанти замовлянь, що супроводжували збір лікарських трав. Саме в замовляннях, на його думку, найбільше виявлявся вплив релігії на народну медицину. Дослідник записав багато замовлянь, в яких шептухи підкріплюють свої шептання іменем Божим, Божої Матері, святих Миколая, Юрія, Варвари та ін. Автор вважав, що вплив православ'я на народну медицину виявляється у використанні різних ритуальних і освячених речей: ладану, смирни, воску, хліба, пшениці і, особливо, йорданської, стрітенської та маковійської води.

У другому розділі своєї праці В.Милорадович описав народні уявлення про склад людського тіла, про догляд за хворими, пораненими та отруєними. Автор звернув увагу на раціон харчування хворих і зазначив, що в народі не мали уявлень про дієту. Поширеними засобами лікування різних хвороб дослідник назвав розпарювання, розтирання, ванни, банки і п'явки.

В.Милорадович також розглянув способи народної допомоги при нещасних випадках: оглушеннях громом, утопленнях, обмороженнях, опіках. Він записав поширені в Лубенському повіті народні рецепти лікування опіків за допомогою крохмалю чи сиріої картоплі, лляного і конопляного масла, курячого чи їжакового жиру, тваринного гною. Аналізуючи способи першої допомоги при оглушеннях громом, автор відзначив, що поширеним є закопування в землю постраждалих та запалювання в їхніх руках страсної свічки. До основних способів допомоги обмороженим В.Милорадович відніс розтирання холодною водою чи снігом, після чого потерпілого розтирали горілкою. Розглядаючи способи народної допомоги утопленим, дослідник звернув увагу на народні уявлення про те, що людину можливо врятувати, якщо вона перебувала під водою менше двох годин і про народні забобони, що забороняли класти тіло утопленого на землю – "иначе последнее не оживет, охолоне"¹⁰.

Автор записав народні рецепти лікування вивихів і переломів настоями оману, коренів лопуха, березівки, паровими ваннами з живокостом, буквицею, пирієм, ромашкою, льоном, мазями зі смальцю і мурашок, з котячого мозку, каніфолі, воску.

Дослідник виділив колоті, різані й забиті рани. Окремо описав народні методи їх лікування, зібрав різні варіанти народних замовлянь крові.

До поширених отруєнь В.Милорадович відніс отруєння чадним газом, алкоголем, тваринними отрутами. Згідно з його дослідженнями отруєння в народі лікують холодом і теплом: "В первом случае, им натирают лоб и около сердца снегом, льдом, холодной водой. В последнем льют на голову и в уши горячий квас и теплую воду ("літепло"). В ухо закладывают ягоды калины и овечьий кал ("быбкы"). В безчувственном состоянии закутывают всего в теплую одежду или рядно"¹¹.

Методи допомоги при алкогольних отруєннях, за спостереженнями В.Милорадовича, спрямовані на викликання у хворих відрази до спиртного. До таких автор відніс приготування напою з додаванням конячого поту, сирію щуки з-під руки покійника, води якою обмивали поріг хати.

Автор записав розповіді про випадки отруєння через укуси жаб, ящірок, змій, черепах, павуків. На його думку, в народі було поширеним уявлення про проникнення в тіло людини цих істоти після укусу, де вони починають жити, розмножуватися і висмоктують життєві сили. Тому основними методами лікування, до яких вдавались знахарі, були, крім замовлянь і компресів, викликання у хворого блювоти, внаслідок чого тіло звільнялося від цих істот.

Третій розділ праці автор присвятив дослідженню хвороб органів відчуттів. Він проаналізував причини головного болю, серед яких виділив застуду, тяжке хатнє повітря, перевтому, вроки, ляк, побої; записав назви лікарських рослин, відваром яких знімають головний біль: васильки, верба, деревій, любисток, м'ята та інші. Серед хвороб очей автор виділив запалення слизової оболонки ока, ячмінь, курячу сліпоту, більмо. До основних причин їхнього виникнення він відніс застуду, інфекцію, золотуху.

В.Милорадович проаналізував уявлення людей про вроки, переполох. Він, зокрема, зазначав що симптоми вроків схожі з пристітом, але причиною перших є "дурной глаз", а другого – застуда і ляк. Хвороба, спричинена вітром й вихром, вважається серед селян Лубенського повіту одним із видів переполоху. Дослідник записав різні варіанти замовлянь, що використовувались при лікуванні цих хвороб.

У роботі також розглянуті народні уявлення про інфекційні хвороби. До них В.Милорадович відніс гриз (ревматизм), лихоманку, холеру; зазначив, що селяни вважають причинами цих хвороб проникнення в тіло духа, який гризе хворих ревматизмом, трясє лихоманкою та судомить тіло холерою. Крім різноманітних рецептів лікарського зілля, автор описав такий метод лікування ревматизму як "гризіння", яке полягає в тому що баба гризе хворе місце зубами, промовляючи замовляння; метод лікування лихоманки за допомогою амулетів – "божечків" (що висіли біля ікони Ісаківської Божої Матері), намиста названого "Оком Божої Матері", яйця, жаби, миші, підвішених на шиї у торбинці¹².

В наступних розділах дослідник розглянув хвороби органів дихання, такі як нежить, стикси (запалення бронхів і легень), кашель, кашлюк, колька та шкірні захворювання: бешиху, коросту, бородавки, лишай; проаналізував причини їх виникнення, описав симптоми та методи лікування відварами, настоянками, компресами, мазями, замовляннями.

Праця В.Милорадовича була першим спеціальним дослідженням Полтавщини. Автор не лиш зібрав цінний фактологічний матеріал, а й проаналізував народні уявлення про етіологію хвороб, вплив релігії на народну медицину.

Окремі аспекти народної медицини українців Полтавщини описав П.Єфименко. У "Сборнике малороссийских заклинаний" він опублікував тексти замовлянь, зібрані ним у Полтавській губернії¹³. У передмові до збірника П.Єфименко проаналізував історію досліджень народних замовлянь, звернув увагу на недостатній інтерес дослідників до цієї галузі народних знань.

П.Єфименко наголосив на труднощі у збиранні українських замовлянь, які виникають через те, що знахарі часто тримають їх у таємниці. Ускладнює дослідження, на думку автора, і стислість замовлянь, зміст яких часто важко зрозуміти. Для нас найцікавішими є такі розділи його праці: "Любов", "Здоров'я і хвороби", "Приватний побут", у яких автор навів замовляння, що стосуються любовної магії, замовляння від багатьох хвороб та такі, що використовуються при зборі лікарських трав.

Народну медицину українців Полтавщини досліджували й зарубіжні етнографи. На нашу думку, особливий інтерес становить праця польського етнографа Ю.Талько-Гринцевича "Zarys lecznictwa ludowego na Rusi Południowej". Для її написання автор зібрав матеріали з різних регіонів України і, зокрема, з Полтавської губернії. Автор досліджував народне акушерство, методи народного лікування безпліддя, окремо розглянув дитячі хвороби та хвороби зрілого віку, народну гігієну.

Всі недуги Ю.Талько-Гринцевич поділив на внутрішні та зовнішні, досліджував їхню етіологію, методи лікування та профілактики. Народні ліки дослідник поділив на внутрішні (відвари, настої, порошки), зовнішні (компреси, припарки, мазі, полоскання і ванни) та магічні (приворотні засоби і замовляння). Праця містить список лікарських рослин з латинськими та різними варіантами народних назв із зазначенням регіону. Наукової цінності дослідженню надають і посилання на літературу та джерела¹⁴.

Підсумовуючи огляд праць, що стосуються даної теми, можна стверджувати, що дослідження народної медицини українців Полтавщини розпочалися під впливом активізації збирацької роботи Російського географічного товариства, в результаті якої з'явилися перші відомості про народну медицину населення Полтавщини. Найбільший внесок у дослідження народної медицини українців цього регіону внесли М.Арандаренко, А.Богданович, В.Милорадович, П.Ефименко, Ю.Талько-Гринцевич. В другій половині XIX ст. вивчення народної медицини велось кількома напрямками: 1) накопичення фактологічного матеріалу; 2) теоретичне осмислення окремих аспектів медичної практики. Дослідники виявляли інтерес як до раціональних, так і до магічних елементів народної медицини, особливо до замовлянь та вірувань, що були пов'язані із знахарською практикою.

¹ Горленко В.Ф. Нариси з історії етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964. – С. 100 – 129.

² Зеленин Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского общества. – Пг., 1916. – Вып. 3. – С. 1098 – 1099.

³ Сліпак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Сліпак>

⁴ Зеленин Д.К. Вказ. праця. – С. 1113 – 1116.

⁵ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Т. 1. – С. 3 – 53.

⁶ Там само. – Т. 2. – С. 229.

⁷ Там само.

⁸ Богданович А. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877. – С. 282 – 283.

⁹ Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 22 – 23.

¹¹ Там само. – С. 22.

¹² Там само. – С. 60 – 61.

¹³ Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874. – 70 с.

¹⁴ Talko-Hryncewicz J. Zarys lecznictwa ludowego na Rusi Południowej. Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności: Skł.gł. w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 461 Str.

В статье подается историографический анализ исследования народной медицины украинцев Полтавщины в XIX веке.

Ключевые слова: Полтавщина, народная медицина, этнологические исследования, народные верования, народные методы лечения, народные целители.

The article contains historiographic analysis of the research of folk medicine of Ukrainians from Poltava region in the XIX century.

Keywords: Poltava region, folk medicine, ethnological researches, folk beliefs, folk treatments, folk healers.